

віків, але які були брутально розтоптані урядовим ставленням до села. Спорідненість Тютюнникових творів із «сільською прозою» свідчить, що він працював у руслі загального процесу, перебуваючи в центрі духовних пошуків доби.

2. Хто з відомих вам українських митців працював у манері «сільської прози»?

Підсумуйте прочитане. 1. Що ви дізналися нового про дитинство Григора Тютюнника? Як відобразилися спогади письменника про власне дитинство у його творах? 2. До якого покоління митців належить Тютюнник? Які завдання перед собою вони ставили? 3. Окресліть тематику творчості Григора Тютюнника. 4. Знайдіть у статті про Григора Тютюнника свідчення про його людські якості та схарактеризуйте його як особистість.

Поміркуйте. 1. Як формувався індивідуальний стиль Григора Тютюнника? Чому саме жанр новели став для митця найулюбленишим? 2. Чому Григій Тютюнник свою першу новелу написав російською мовою, а всі наступні — українською? 3. Як саме щоденники, листування митця допомагають нам зрозуміти його психологічний стан і передумови написання творів? 4. Знайдіть у статті й випишіть висловлювання Григора Тютюнника про художню творчість і завдання митця. 5. Чи творив, на вашу думку, Григій Тютюнник для дітей? У яких новелах, оповіданнях, повістях ідеться про долю дітей? Поясніть, яка різниця між термінами «твори про дітей» і «твори для дітей». Який зв'язок ви бачите між творами про дітей і власною долею Григора Тютюнника?

Мистецька скарбниця. 1. Розгляньте та опишіть портрет Григора Тютюнника. Чи вдалося художнику відтворити характер письменника? Як саме? Чи таким ви уявляєте митця? 2. Опишіть героїв картини **Віктора Коровчинського** «Селяни» (с. 338), передайте їхній емоційний стан. Чим вражають обличчя і руки селян? Які художні деталі привертають вашу увагу? Чому саме селяни були улюбленими типажамі Григора Тютюнника?

«Три зозулі з поклоном»

Новела «Три зозулі з поклоном» (1977) глибоко віддзеркалює внутрішній світ Григора Тютюнника, його світобачення. Підсвідомо до її написання автор прямував, осмислюючи життя своєї родини, арешт батька. Григій Тютюнник згадував: *«Я виношую образ жінки, котра дуже любила мого батька. Коли у нас сталося нещастя, мама в горі кинулася саме до неї... Марія пекла коржики, збирала все необхідне, бо мама ридала та побивалась. Удвох вони й поїхали розшукувати батька, не знаючи, що слід його загубився вже навіки... Ти подивись, яке благородство й краса обох жінок, самозреченість моєї тоді ще зовсім молодій мамі... І якщо доля дасть мені таланту — воздам швалу жінці й красі».*

Отже, в основі новели «Три зозулі з поклоном» відчуваються автобіографічні моменти. Образ оповідача, хлопця-студента,

нагадує самого автора. Образ Михайла асоціюється з батьком письменника, навіть ім'я не змінено.

Поштовхом до написання твору послужила така подія: у 1976 році до Ірпінського будинку творчості завітав сліпий бандурист. Серед пісень, які він виконував, була «Летіла зозуля через мою хату...», почувши яку, Тютюнник підхопився і побіг до своєї кімнати працювати. Йому вдалося втілити в художньому творі глибину справжнього кохання й бережливе ставлення людей один до одного. Вражає благородство витворених митцем характерів. На кількох сторінках новели розгортається поширена житейська історія, так званий любовний трикутник, який у Григора Тютюнника інтерпретується по-новому. Образ любові тут — втілення високої християнської цінності, яка підносить людину над буденністю, очищує її душу. Кохання у творі далеке від звичного, побутового розуміння. Марфа Яркова одружена, але кохає Михайла, батька оповідача. Любов Марфи до одруженого чоловіка — красеня Михайла — ні для кого не була таємницею. Не помічав цього почуття лише Марфин чоловік Карпо, бо жив досить приземленими інтересами. Через вдало знайдену деталь — Карпо «над галушками катується» — відтворено і внутрішній світ цього персонажа, і нещасливе заміжжя Марфи. Кохання Марфи до чужого чоловіка — її глибока життєва драма, якою жінка ні з ким не ділиться. Марфа не претендує на Михайлову прихильність, ховаючи свої переживання. Серцем вона відчуває, коли приходять листи від коханого чоловіка до Софії. «Маленька Марфа», як у селі звали її за маленький зріст, біжить на пошту, щоб хоча б потримати конверт у руках. Страждають обидві жінки, але одна все-таки є дружиною, має від коханого сина, а друга просто любить, нічого не просячи натомість. Коли Михайла забирають на каторгу, його чекають дві жінки, тільки одна отримує листи, а друга може тільки доторкнутися до них.

Кохання Марфи таке сильне, що не вмирає через роки, і жінка з боєм дивиться в обличчя сина коханого чоловіка, з яким їй у житті не судилося бути разом. На запитання сина, чому вона не передчувала приходу листа від батька, Софія відповідає: «Хтозна, сину. Серце в усіх людей не однакове». Софія не сердиться на Марфу, не відчуває до неї ненависті, не намагається принизити суперницю у своїй розповіді.

Співчуття до людини, яка живе й страждає поряд, визначає всі вчинки героїв новели. Так, Софія навіть просить чоловіка виявити до Марфи хоч трохи уваги. Проте Михайло відчуває, що цим завдасть молодій жінці ще більше болю: «Навіщо людину мучити, як вона і так мучиться». Спогади завдають Софії болю, та вона переборює себе: «Очі мамині сухі, голос ні

здринеться, і я чую за ним: спогади її не щемлять її і не болять — вони закам'янили».

У кожній з композиційних частин новели — своя проекція Марфи. Студент споглядає її очима односельця: «без хустки, сива, пишноволоса», колись її волосся «сяяло проти сонця золотом». Юнак розмірковує про те, що «волосся умирає раніше, ніж людина», та ще про дивний погляд жінки («Мамо, а чого тітка Марфа Яркова на мене так дивиться?» — «Вона любила твого тата. А ти на нього схожий...»).

Попри драматизм суспільних колізій, репресій і знищення, відображених у творі завуальовано, — це новела про кохання. Суголосна й авторська позиція, бо трагічному, щемливо ліричному творові передуює епіграф «Любові всевишній присвячується». Епітет *всевишній*, який в українській мові вживається у сполученні зі словом *Бог*, підкреслює велич найбільшого людського почуття — кохання.

Портрет Михайла постає у спогадах Софії: «Сокіл був, став такий смуглий, очі так і печуть чорнючі». Яскравіше вимальовується він у сповідальному листі із Сибіру. Чується голос майстра, який страждає без інструментів, бо шкодує, що гине така добра деревина. Але Михайло не тільки гарний майстер, а й чуйна людина. За кожним словом — ніжність до дружини, поетичність душі: «Обнімаю тебе і несу на руках колицку з сином, доки й житиму». Дві жінки, дві долі на його шляху, і кожна люба і мила. Пройшли перед очима студента дві постаї, дві долі, а загадка любові так і залишилася: «Як вони чули один одного — Марфа і тато?»

Характер батька, як і весь трагізм цієї незвичайної історії, розкривається в останньому листі Михайла. Це дуже чесна, правдива людина, тому, напевно, й потрапив до сталінських таборів. Щоб позбавити мук палко закохану людину, якій не міг відповісти взаємністю, він передавав привітання, що означало: забудь, залиш мене, відпусти. Відомо, що зозуля гнізда не мостить, тож адресатка повинна була зрозуміти, що її кохання приречене, не матиме у відповідь такого ж почуття. Заслання Михайла до Сибіру ускладнювало почуття вини за дуже змарноване життя. В одному з листів Михайло просив дружини: «Соню, сходи до неї і скажи, що я послав її, як співав на ярмарках зінківських бандуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном...» Михайло сподівався: «Може, вона покличе свою душу назад і тоді до мене прийде забуття хоч на хвилю».

Зв'язок душ Михайла та Марфи настільки сильний, що вони долають відстань і зливаються в єдиному почутті. Але Михайло залишається відданим своїй дружині, правдивим перед нею, оскільки присягав їй на вірність. Син намагається відчути

страждання двох душ, зрозуміти, чому Марфа і тато не одружилися, «отак один одного чуючи». Новеліст відтворює усю складність життєвих явищ, які часто неможливо класифікувати однозначно: де чорне? де біле? а де їхні відтінки? Як підсумок звучить: «Тоді не було б тебе... — шумить велика «татова» сосна».

Глибину кохання митець передає через символи. По-перше, це образ *зозулі* — символ жіночої самотності, відданості далекому коханому, який не буде з нею, і тому вона не матиме дітей, не стане матір'ю. По-друге, образ *сосни* — символ і рідного житла, і самотності. У цих деталях виражається глибина Тютюнникового таланту новеліста.

Персонажі твору дуже глибокі психологічно і написані у традиційному ключі. Мати — спокійна, врівноважена, здатна до прощення. Батько — мудрий і сильний, гідний кохання двох жінок, справжній чоловік. Марфа — чутлива й ніжна, одчайдушна, безтямно закохана і нещаслива. Ці характери дуже красиві у своїй життєвій правдивості й чистоті. І несуть вони у світ любов — материнську, синівську, любов-кохання, любов-прощення. Ту любов, без якої світ давно б зник.

Новела має всі ознаки притчі. Ніхто з героїв твору не зменшив сили душевного болю. Усі вони залишаються на роздоріжжі — кожен сам з собою: Михайло загинув у Сибіру, Соня сама виростила сина, Марфа продовжує чекати, вдивляючись в обличчя сина свого коханого. І Марфа, кохаючи чужого чоловіка, і Софія, чекаючи на повернення милого із заслання, і Михайло, бажаючи повернутися до родини, наївно сподівалися на щастя. До всіх них линули зозулі з поклонами. Отже, робить висновок автор, любов — почуття, незалежне від людської свідомості, волі, бажання, моралі, воно ніби дається якоюсь вищою силою, тому мусить лишатися поза осудом чи запереченням, має право на існування.

Словникова робота. 1. Пригадайте значення терміна *художня деталь* і поглибте свої знання.

Художня деталь — засіб словесного та малярського мистецтва, якому властива особлива змістова наповненість, символічність, важлива композиційна та характерологічна функція. Через деталь значною мірою виявляється спосіб художнього мислення митця, його здатність вихопити з-поміж безлічі речей чи явищ таке, що у сконцентрованому вигляді лаконічно та експресивно дає змогу виразити ідею твору. Художня деталь часто виникає внаслідок інтуїтивного імпульсу, як осяяння, навколо неї нерідко «організовується» уся будова твору. В одних випадках художня деталь може набирати характеру символу, в інших — бути деталлюштрихом. У тексті цей спосіб мислення матеріалізується в речових, портретних, пейзажних, інтер'єрних де-

талях. Художня деталь може надавати особливого забарвлення мовленню персонажа тощо. Художня деталь буває як наскрізною (повторюваною) у творі, так і одномоментною, але завжди містить прихований сенс, підтекст, може викликати широкий спектр асоціацій, здатна замінити собою розлогий опис, цілий епізод тощо.

Не всяка деталь може бути образом чи подробицею. В одних випадках та сама деталь — образ, в інших — подробиця. **Деталь** — образ, мікрообраз, подробиця чи елемент образної системи. **Деталь-образ** — це точна, внутрішньо експресивна, динамічна і найвиразніша якість. Деталь може бути і складовою частиною художнього образу. Російський письменник **Антон Чехов** у листі до брата зазначав, що осколок скла сам по собі не є художньою деталлю, та коли на нього потрапляє промінь місяця і шматок починає виблискувати яскравою зірочкою, тоді він стає художньою деталлю.

Літературознавець **Юрій Кузнецов** запропонував розрізнити два головних типи деталей: *одиничні* (пейзаж, портрет, інтер'єр тощо), які вживаються у вузькому контексті, і *наскрізні*, які носять характер художньо спрямованого повтору протягом усього твору, цілої збірки і навіть творчості окремого письменника. Деякі дослідники розрізняють деталі за органами чуття: зорові, нюхові, дотикові, звукові тощо. Вжита в конкретних обставинах, підпорядкована з граничною точністю ідеї, розвитку сюжету, деталь виступає важливим засобом типізації й узагальнення. Аналіз деталі виправданий в тому разі, коли розглядається у взаємозв'язку, загальній структурі художнього твору, спрямованого на пізнання й відображення реальної дійсності.

2. Знайдіть у тексті новели «Три зозулі з поклоном» наскрізну деталь та з'ясуйте її значення.

Аналізуємо твір. 1. Розкрийте поетику назви новели Григора Тютюнника. Кого з героїв твору стосується вислів «три зозулі з поклоном»? З'ясуйте художню функцію цього афоризму. 2. Чи винен хтось у тому, що Марфа була нещасливою? Чи могла б, на вашу думку, бути іншою розв'язка твору? Чому? 3. Як поводитися Марфа, коли Михайло був на засланні в Сибіру? 4. Як ви розцінюєте прохання Марфи потримати лист, надісланий Михайлом Софії? 5. Чи любив Михайло Марфу? Як він почувався між двома закоханими у нього жінками? 6. Чи була Софія щасливою у шлюбі з Михайлом? 7. Якими рисами характеру наділено Михайла? Якими почуттями він керується у взаєминах із Марфою? 8. Як пояснює Софія синові неможливість взаємного кохання між Марфою і Михайлом? 9. Як ви вважаєте, що у новелі Тютюнника важливіше — зображення подій чи вираження почуттів? Чи традиційно вирішується в цьому творі так званий любовний трикутник? 10. Що означає в народній міфології образ зозулі?

Поміркуйте. 1. Білоруський письменник **Янка Брыль**, характеризуючи творчість Григора Тютюнника, стверджував, що його оповіданням «притаманне авторське проникнення в душу героїв, принадне вміння не просто показати людину, а й поріднити її з читачем, заразити читача почуттями героя, зацікавити його гіркою і щасливою долею». Чи погоджуєтеся ви з такою думкою? Аргументуйте свою відповідь. 2. Чи є підстави вважати новелу «Три зозулі з поклоном» твором із трагічним світовідчуттям? Доведіть свою думку. 3. Окресліть образ чоловіка Марфи. Чому вона його не любила? Чим відрізнявся Михайло від Карпа? 4. Які приклади вірного нерозділеного кохання ви можете навести з літературних творів? 5. Чи здатна у реальному житті людина на такі глибокі й довготривалі почуття, як у новелі Григора Тютюнника?

Робота в парях. Об'єднайтеся в класі у пари і доведіть або спростуйте істинність тез: а) новела «Три зозулі з поклоном» — автобіографічний твір; б) новела могла б повноцінно існувати без останнього листа Михайла до Софії.

Творче завдання. Напишіть твір-роздум «Що для мене означає доброта?», склавши план і дібравши епіграф.

Міжпредметні паралелі. Новели яких зарубіжних письменників ви читали? Чи перегукуються вони із твором Григора Тютюнника? Якщо так, то чим саме?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Григор Тютюнник і його епоха у фотографіях Володимира Білуса: Фотоальбом / Упоряд. фотографій В. Березовий; Упоряд. текстів П. Засенко. — К., 2005.

Дончик В. Любов і біль // Тютюнник Г. Облога: Вибр. твори. — К., 2004.

Мороз Л. Григор Тютюнник. — К., 1991.

Шугай О. «Усе живе — тепле...»: Нове про Григора Тютюнника. — К., 2006.

Перевірте себе.

І. Виберіть один правильний варіант відповіді:

- Григор Тютюнник народився: а) на Донбасі; б) на Черкащині; в) на Полтавщині; г) на Волині.
- Провідною темою творчості Тютюнника є: а) людська доброта; б) культурні здобутки українців; в) сімейні чвари; г) веселі розваги.
- Виразна подробиця або штрих, що допомагає уявити зображену автором картину, предмет або характер як неповторну індивідуальність, називається: а) художнім образом; б) художнім вимислом; в) художньою деталлю; г) фігурою поетичної мови.
- Невеликий розповідний твір про якусь особливу, незвичайну подію з несподіваним закінченням називається: а) повістю; б) новелою; в) оповіданням; г) етюдом.
- Найбільший вплив на формування художніх смаків і ставлення до літературної праці Григора Тютюнника справили: а) дядько Филімон; б) дружина дядька Наталя; в) брат Григорій; г) мати.

6. У 1989 році творчість Григора Тютюнника було відзначено: а) Ленінською премією; б) літературною премією імені Максима Рильського; в) Державною премією імені Тараса Шевченка; г) літературною премією імені Степана Руданського.

7. Григір Тютюнник працював і друкував свої твори у газеті: а) «Сільські вісті»; б) «Вечірній Київ»; в) «Друг читача»; г) «Літературна Україна».

8. Найбільше Григір Тютюнник любив працювати у жанрі: а) роману; б) новели; в) есе; г) нарису.

9. Перша збірка оповідань Григора Тютюнника має назву: а) «Деревій»; б) «Зав'язь»; в) «Коріння»; г) «Батьківські пороги».

10. Основним мотивом творчості Григора Тютюнника є: а) людська доброта як найвища цінність в антигуманному суспільстві; б) оспівування козацької слави; в) показ героїчної боротьби нашого народу з фашистськими загарбниками; г) захоплення красою української жінки.

II. Виберіть два чи більше правильних варіантів відповідей:

1. Григір Тютюнник закінчив навчальний заклад: а) педагогічне училище; б) ремісниче училище; в) політехнічний інститут; г) університет; г) художній інститут.

2. Григір Тютюнник перекладав українською мовою твори: а) Валентина Катаєва; б) Василя Шукшина; в) Максима Горького; г) Віктора Астаф'єва; г) Олександра Фадєєва.

3. Григір Тютюнник видав книги: а) «Лісова сторожка»; б) «Зав'язь»; в) «Вершники»; г) «Коріння»; г) «Деревій».

4. Григір Тютюнник був нагороджений премією імені Лесі Українки за твори: а) «Климко»; б) «Коріння»; в) «Вогник далеко в степу»; г) «Три плачі над Степаном»; г) «Оддавали Катрю».

5. У новелі «Три зозулі з поклоном» діють герої: а) Марфа; б) Софія; в) Одарка у школі і поза школою; г) Петро; г) Михайло.

6. Творами з біографічною основою є: а) «Три зозулі з поклоном»; б) «Смерть кавалера»; в) «Вогник далеко в степу»; г) «Оддавали Катрю»; г) «Син приїхав».

7. Психологічно Григір Тютюнник найближчий до: а) Василя Стефаника; б) Миколи Хвильового; в) Григорія Косинки; г) Олесь Гончара; г) Лесь Мартовича.

8. Розрізняють такі типи художніх деталей: а) вставні; б) наскрізні; в) комбіновані; г) одиничні; г) зорові.

III. Письмово доведіть або спростуйте тезу: а) «Чим ясніший своєю моральністю, правдивістю голос творця, тим чистішим і звучнішим стає цей голос з часом, у віках» (Павло Тичина); б) «Доброта — це те, що може почути глухий і побачити сліпий» (Марк Твен); в) Красу — бачать, мудрість — чують, доброта — відчують (Українське прислів'я).

Валерій Шевчук

(1939)

Ніколи не шукав слави для себе, але шукав слави для народу свого і своєї літератури... Я полюбив народ свій через те, що він був упосліджений, гнаний, битий і обкрадений.

(Валерій Шевчук)

Місце Валерія Шевчука в історії української літератури ХХ століття дуже вагоме. Його перу належать книги новел, повістей, романів, літературно-критичних праць, а також досліджень з історії України, перекладів творів українського письменства, написаних староукраїнською та латинською мовами. Шевчук — енциклопедист, культуролог, людина Ренесансного типу. Він представляє в українській прозі *аналітико-інтелектуальну стильову течію*.

«Дорога в тисячу років»

Валерій Олександрович Шевчук народився 20 серпня 1939 року в місті Житомирі у родині шевця. Великий вплив на формування творчої особистості майбутнього митця справила родинна атмосфера. В автобіографічному есе «Сад житейських думок, трудів та почуттів» письменник оповідає про свої дитячі роки, тепло змальовуючи батьків, підкреслюючи, як мама скеровувала синів «не в бік вулиці, а в бік освіти, школи, книжки, бібліотеки, дому». У школі Валерій захоплювався поезією Генріха Гейне, з вітчизняних митців особливо любив Василя Чукача, вражений його мовою, «несподіваністю образів, свіжостю і великою суголосністю» думок і переживань юнака. Починає і сам складати вірші, але не оприлюднює їх, вважаючи, що «пише для себе».

У 1956 році Валерій закінчив середню школу, навчався в технічному училищі, хоча збагнув, що його вабить українська філологія. З насолодою перечитував літературно-критичні статті Івана Франка, працю Дмитра Багалія «Григорій Сковорода — український мандрівний філософ». З цього часу Сковорода став для Шевчука «учителем життя». Другим його вчителем був відомий перекладач Борис Тен, який помітив у молодому робітникові неабиякий літературний хист і згодом підтримував письменника-початківця на крутих мистецьких

дорогах. За сприяння Тена у 1961 році відбувся дебют прозаїка новелою «Настунька» в альманасі «Вінок Кобзареві».

У 1958—1963 роках Шевчук навчався на історико-філософському факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка. Водночас активно відвідував літературні студії «Слово і час» та «Молодь», видрукував свої новели у «Літературній газеті», журналі «Вітчизна». Закінчивши університет, Валерій Шевчук працював у житомирській газеті «Молода гвардія», служив два роки у Заполяр'ї, де написав ряд новел та роман «Набережна, 12». У 1965 році молодий письменник повертається до Києва, інтенсивно працює над новими творами. Незабаром побачили світ збірки новел «Серед тижня» (1967), «Вечір святої осені» (1969), повість «Середохрестя» (1968).

Характери своїх персонажів Валерій Шевчук змальовував крізь призму їхніх почуттів і переживань. Новели Шевчука вирізняються нетрадиційним для соцреалістичних творів характером конфлікту. У них зображуються не антагоністичні зіткнення представників соціальних верств, а конфлікти внутрішні: боротьба героя з самим собою, з душевною роздвоєністю, нерішучістю чи слабкодухістю. Персонажі новеліста відчувають себе відчуженими від антигуманного суспільства, з його бюрократичними й нормовано-уніфікованими приписами, з трафаретною моделлю життєдіяння.

У 1967 році прозаїка приймають до Спілки письменників України. Його твори користуються популярністю у читачів, їх перекладають багатьма мовами світу.

З 1968 року Шевчук почав відходити, за його словами, від «чистого реалізму, зануреного в побут, і звернувся до умовних форм». Свої нові естетичні шукання прозаїк обґрунтував у передмові до книги німецького романтика Ернста Теодора Амадея Гофмана «Золотий горнець». Такого духовно незалежного митця-інакодумця офіційна влада зараховує до «неблагонадійних», вносить у так звані «чорні списки» заборонених для друку авторів.

Період «внутрішньої еміграції» Шевчука тривав майже десятиліття (1970—1979). У ці тяжкі роки Шевчук писав твори «до шухляди», працював у архівах, упорядковував антологію давньої української поезії. Так він відкрив «цілий масив маловідомої або й невідомої нашої поезії, здійснив переклад та коментарі до «Літопису Самійла Величка». Під впливом барокової літератури Шевчук пише фольклорно-фантастичні повісті та новели у річищі поезики *готизму*.

Готизм (англ. *gotihic*) — це стильова течія, що виникла в європейських літературах та мистецтві у другій половині XVIII — на початку XIX століття і відзначалася зацікавленістю середньовічною культурою, відтворенням атмосфери мину-

лого, життя лицарів з використанням елементів магії, дива, таємниці. Героями готичних творів часто стають привиди, ірреальні істоти, події в них відбуваються у підземеллях, на руїнах, у страшну буряну ніч.

Застосовуючи елементи готики, народну фантастику й демонологію, Шевчук розглядав їх як «*стан душі, образний його відбиток*», психологічний малюнок внутрішнього світу героїв. Водночас митець поєднав поезику бароко й готики, хоча ніколи не цурався реалізму. Власну стильову манеру письма митець схарактеризував так: «*Мій легкий стиль почав зникати, стаючи все монументальнішим, з розлогим епітетом і складними синтаксичними конструкціями. Мене почали вабити вишукані, ускладнені сюжетні конструкції й великі епосові форми*». Так виникли романи «Дім на горі», «Три листки за вікном», фантастичні повісті, де прозаїк зробив спробу розглянути певні грані української ментальності крізь призму тисячолітнього шляху українця. Згідно з цим задумом було написано й повісті про Україну XVI століття «Місячний біль» та XVII століття — «Мор», «Ілля Турчиновський». У 1978 році Шевчук працює над готичним романом «На полі смиренному», написаному за мотивами пам'ятки XI—XIII століть — «Києво-Печерського патерика». Літературні пошуки митець здійснював трьома шляхами: один — переклади творів давньої української поезії та прози, освоєння культури українського бароко; другий — створення повістей та романів на історичну тематику; третій — написання прозових творів про сучасність. «*Все це по-своєму між собою з'єднувалося, — відзначив письменник, — доповнювало одне одного: бароко і фольклорно-готична фантастика, реалізм і модернізм — модернізм же через те, що я чудово розумів: коли не освітлю ті знайдені і відкопані мною культурні пласти променем сучасного бачення й розуміння, осмислення, — вони будуть і для мене, і для світу мертві*». Саме у копіткій щоденній праці Шевчук зумів вистояти перед тиском тоталітарної системи.

Тільки на початку 1979 року вийшла книжка прози «Крик півня на світанку», і почався період письменницької самореалізації. У 80-і роки побачили світ книги «Долина джерел», «Тепла осінь», «Маленьке вечірнє інтермецо», «Барви осіннього саду», «Камінна луна», «Вибрані твори», «Птахи з невидимого острова», у 90-і роки — «Дзигар одвічний», «Початок жаху», «Чортиця», «Стежка в траві», «У череві апокаліптичного звіра», «Око Прірви», «Юнаки з огненної печі».

Значний культурний резонанс мали упорядковані Шевчуком антології давньої української поезії у його перекладах: «Аполлонова лють», «Пісні Купідона», «Антологія української поезії. Т. 1», «Марсове поле», «Сад пісень» Григорія Сковороди, «Твори»

Івана Вишенського. П'єси «Вертеп», «Сад божественних пісень», «Птахи з невидимого острова» — в репертуарі театрів України.

Різноманітність творчості Шевчука засвідчують і літературно-критичні праці, есе «З вершин та низин», «Мисленне дерево», «Дорога в тисячу років», «Муза Роксоланська». В останнє десятиліття значний інтерес викликали романи «Темна музика сосон», «Привид мертвого дому», «Роман юрби», повісті «Книга історій», «Син Юди», збірка готичних новел «Сон сподіваної віри».

Важливе місце у творчості Валерія Шевчука посідають його драматичні твори. В п'єсі «Мізерія» порушено проблему митця, його пошуків і розчарувань, які призводять його до духовної кризи. Він змальовує образи Павла Полуботка та Андрія Войнаровського, Івана Мазепи та Ірода, моделює історичні постаті та вигадані, але наповнені художньою правдою. Знаковими є його драми «Сад», «Вертеп», «Птахи з невидимого острова», «Брама смертельної тіні», «Свічення», «Панна квітів», «Страшна помста» (за повістю *Миколи Гоголя*), в яких глибокий психологізм, філософське осмислення світу й людини, її екзистенційних душевних переживань природно поєднані.

1988 року Валерій Шевчук удостоєний Шевченківської премії, а 1991 року — міжнародної премії Антоновичів. Письменник любить нагадувати своїм читачам притчу *Григорія Сковороди* про пустельника і птаха. Щодня приходять у сад пустельник і ловить птаха, та впіймати не може. Проте коли б він його зловив, то вже нічого було б приходити в той сад. Приходьмо й ми у сад, висаджений талановитим сучасним митцем у книгах. Ми знайдемо в ньому цікаву духовну поживу, пізнаємо сад житейський, розкошуватимемо в саду його фантазій.

«Дім на горі»

Магічний реалізм роману. Цей твір Шевчук писав у 1966—1980 роках, спочатку — другу частину «Голос трави. Оповідання, написані козопасом Іваном Шевчуком і приладжені до літературного вжитку його правнуком у перших» (з 13 новел), згодом першу частину (повість-преамбулу) — «Дім на горі», що й стала назвою роману-балади. Внаслідок такого поєднання було досягнуто певної цілісності: у творі розлилась часова перспектива, увиразнились елементи притчі, що промовляє до нас художніми образами, котрі не потребують логічних коментарів. Така складна композиція нагадує барокові споруди з розгалуженнями й надбудовами. Автор майстерно поєднав світ легенд, міфів, фольклорні образи, мотиви алегорії і притчі, щоб через їхній серпанок змалювати реальний часоплин життя, схарактеризувати світобачення наших предків, з їхніми віруваннями

в містичність явищ та подій. Дія в романі розгортається у кількох часових вимірах. Митець зображує час архаїчний, міфічний, що збігає циклічно. У такому часі людина досягає внутрішньої рівноваги. Водночас змальовується модерний час — бурхливий, неспокійний, що протікає лінійно, але в ньому є свої повтори, несподіванки, розв'язки. Цей час оцінюється оповідачем двозначно, навіть негативно.

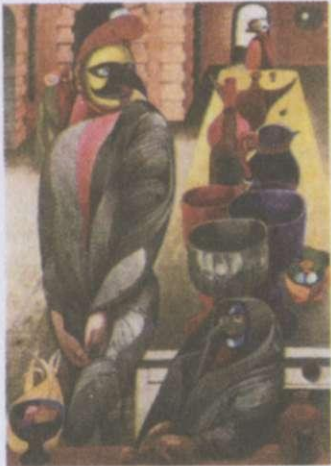
«**Магічний реалізм**» характеризується поєднанням реального і фантастичного начал, звичайного і міфологічного, побутового і трансцендентного (потойбічного, недоступного для людського пізнання). Міф для Шевчука — засіб проникнення в реальний світ і його художнього відтворення, філософського осмислення. Прозаїк володіє особливим міфологічним світосприйманням, тому постійно звертається до архетипних образів, поєднує картини реального та ірреального світів.

Проблема художньої умовності. Чимало читачів переконані, що художній твір — прямий аналог життя, тож єдиний спосіб його зображення — форми самого життя. Вони сприймають художній світ буквально, визнають тільки реалістичне моделювання дійсності, відкидаючи умовні форми, забуваючи, що умовність загалом — один із законів мистецтва. Дивлячись п'єсу на сцені, глядач погоджується з тим, що бачить: сприймає умовність декорацій, голосно проголошені актором монологи, хоча в житті людина, як правило, мислить мовчки. На умовності базується наша згода із всевіданням автора прозового твору, перенесенням дії з одного простору в інший, з епохи в епоху. У творенні картини світу важливу роль відіграє художній домісел, що буває правдивішим за емпіричний. Так виникає умовна, ілюзорна, фікційна, уявна дійсність. Мистецтво слова ніколи не обмежувалося єдиною, конкретно-побутовою формою відтворення світу. Письменник вдається до умовної образності, фантастики, гротеску, алегорії, символіки тощо. Часто митець використовує образи, явища, які не мають безпосереднього відповідника в дійсності: привид у «Гамлеті» *Вільяма Шекспіра*, чарівна шагренева шкіра у романі *Оноре де Бальзака*, гротеск та сон в однойменній поемі Шевченка не суперечать правдивому розумінню життя. У світовому письменстві ХХ століття до художньої умовності вдавалися *Анатоль Франс* («Повстання ан-

Собор Паризької Богоматері

Едуард Барра. Мужчина-птіця. 1947

гелів»), Карел Чапек («Війна з саламандрами»), Габріель Гарсія Маркес («Осінь патріарха») та інші. Так само Валерій Шевчук плідно застосовує народну фантастику, уявлення українців про двосвітність (реальний та потойбічний світи, дії у них людей і надприродних істот), міфи, легенди, перекази, фольклорні образи й символи, прийоми перевтілень героїв у тварину, птаха, чорта тощо. Поряд із реалістичним тлом, глибоким проникненням у внутрішній світ персонажів у багатьох творах автор віддає перевагу умовно-асоціативним формам, гротеску, химерним образам, алегорії, вигадці.

Смислове поле дому пов'язується передусім із культом жінки: герої роману переживають просвітлення, після довгих блукань повертаються до отчого порога, до материнського лона, яке ототожнюється з рідною землею, з духовною силою. Перша частина роману «Дім на горі» змальовує долю чотирьох поколінь одного роду, пов'язаних із домом на горі впродовж півстоліття. У повоєнному передмісті, у будинку над річкою Тетерів живуть трое: 27-літня Галя, її син та бабуся. Повертається з фронту директор школи, який незабаром одружується з Галею. Розгортаються реалістично-психологічні картини буття героїв. Незабаром до них долучаються метафоричний і символічний плани розповіді. Буття героїв підлягає не причинно-наслідковим зв'язкам, а правилам циклічного повторення, в котрих вирішальну роль відіграють езотеричні (таємничі) сили. Дія цих послідовностей і витворює міф дому на горі. Таємницю його у певний час одна одній передають жінки. Бабуся розповідає Галі: «Народжуються в цьому домі здебільшого дівчата, чоловіки сюди приходять... Вони піднімаються знизу і, як правило, просять напитися води. Той, хто нап'ється з наших рук, переступає цей поріг і залишається в домі назавжди. Так було і в матері твоєї, так повинно статись і з тобою... Приходять до нас і інші чоловіки. Ці прибульці не піднімаються знизу і не просять напитися води, вони з'являються бозна-звідки... Тоді народжуються у нашому обійсті хлопчики, доля яких майже завжди була сумна: все вони до чогось рвалися і навіть з дому втікали...» Міф підтверджується образами Галі, Хлопця, який стає блудним сином на довгі роки, Оксани, дочки Володимира, який прибув до дому на горі, напився води від Галі

й тут залишився. У змалюванні чоловіків «бозна-звідки» оповідач так само використовує умовні прийоми, навіть сюрреалістичну поетику: передусім, він їх називає «джиґунами», «дженджуриками», які відзначаються незвичайною красою, але вона неприродна, адже й самі юнаки — містичні істоти: «Вночі до обійстя прилетів великий сірий птах. Черкнувся підшвами лискучих туфель стежки і звільна пішов по ній до самотнього будинку на горі... Птах ішов по стежині й помалу втрачав пташину подобу: пір'я на його голові стало кучугурою кучерявого волосся, крила руками, і поклав йому на плечі той-таки неомінно сірий костюм».

Магічний реалізм роману Шевчука твориться синтезом реального і надприродного, раціонального та ірраціонального начал. Через сферу міфічного і надприродного у романному просторі Шевчука відбувається переоцінка становища культури й самої долі України. Не випадково жінка — основний персонаж «Дому на горі». Галя є оберегом домашнього міфу, як перед нею цю функцію виконували Бабуся та прабабусі. Чоловіки так само є частиною міфу, вони є його літописцями, наділеними творчим началом, яке також утворює цілісність українського світу. Цим символічним подієвим рядом автор утворює національну ідентичність українців, полемізує з гоголівською інтерпретацією української ментальності як провінційної. Письменник згадує: «Я постановив створити анти-Гоголя, бо в Гоголі... мене вельми дратував «малорусизм» — та естетика, яка подавала українську ментальність через екзотику не без насмішки (з гумором)». Тому головна ідея роману — це художній протест проти колоніального становища України. Використовуючи умовні форми моделювання українського світу, Шевчук традиційний образ жінки й матері як символу колонізованої України наповнює новим значенням. У його романі мати — не шевченківська «покрітка», жертва — у ній живе дух оновлення й зцілення. Це начало передається синові, народженому від птаха-джигуна, який наділяється даром яснобачення й літописання. Таким постає козопан Іван Шевчук, син Галиної Прабаби, який веде записи, а також Хлопець, який впорядковує їх у літературні тексти. Вони складають новели другої частини роману «Голос трави».

Новели-притчі — це маленькі трагедії, надзвичайно місткі своїм змістом, витончені формою. Оповідь веде всезнаючий наратор, історії-притчі якого сягають доби козацтва, середньовіччя, а також міфологічного часу, що відтворюється крізь призму народної фантастики. Оповідач поєднує світ реальний з ірреальним, паралельно діють люди і надприродні істоти: чорти, домовики, перелесники тощо. За поетикою це — готичні новели. Автор передав атмосферу неспокою, ідилії та жаху,

повнолуння і темних ночей, що спонукають до дії потойбічні сили, що сприймаються архаїчною людською свідомістю як справжні. Драматичні й незвичайні сюжети новел розгортаються за лінійним принципом, але з несподіваними поворотами, розв'язками, що викликають неослабний інтерес у читача. Ці новели по-своєму доповнюють художній світ першої частини роману, інколи змальовані тут події виконують функцію антитези. Зокрема, історія молодиці в новелі «Перелесник» контрастує з благополучною історією Галі. У ній відтворено атмосферу романтичних балад, змальовано трагедію розлучених закоханих, яку обумовлює колоніальне становище України, адже козак змушений іти на війну, залишити дружину. Побиваючись за коханим, жінка вступає у зв'язок з дияволом-спокусником і гине. Притчева природа новел зумовлює їх повчальність. Мовою художніх образів прозаїк ілюструє моральні закони, які порушувати не слід, навіть борючись зі злом.

Жанрова своєрідність роману. «Дім на горі» поєднав прикмети новелістичного, готичного, філософського романів, а також роману-виховання. Сам письменник жанр «Дому на горі» визначив як *роман-баладу*. Справді, у баладах українських та європейських романтиків мотив кохання жінки з демоном у чоловічій подобі домінував. Але у баладах таке поєднання реального та ірреального світів закінчувалося трагічно. Натомість у романі зближення цих світів має символічний характер: народжені сини від перелесників-джигунів Іван Шевчук та Хлопець наділяються творчим началом, спрагою пізнання світу, мандрів, філософським поглядом на життя. Зокрема, Іван Шевчук спочатку працював урядовцем у Житомирі, підсвідомо відкрив у собі дар яснобачення, залишив посаду, захопився творами Григорія Сковороди, жив із природою в гармонії, пасучи кіз, роблячи записи. Автор описує його прозріння так, як зображували пророчі видіння митців-ясновидців *Ізмаїл Срезневський* у передмові до першого випуску «Запорожской старины», *Амвросій Метлинський* у баладі «Смерть бандуриста» та інші романтики. Важкий шлях до пізнання істини проходить і Хлопець, роками мандруючи світом і нарешті повернувшись додому. «*За кілька секунд побачив і пізнав більше, ніж за всі десять років мандрів*». Тут він знаходить записи свого духовного предка Івана Шевчука і кохану дівчину Неонілу, з якою дружив ще з дитинства.

Міжпредметні паралелі. Фінал роману Шевчука нагадує розв'язку «роману виховання» Йоганна Вольфганга Гете «Літа мандрів Вільгельма Майстера». Але герой Шевчука стає ясновидцем і має намір відредагувати й видати записи Івана Шевчука. Оскільки з домом на горі пов'язується народження людей творчих, людей мистецтва, то критик

Микола Жулинський запропонував уважати цю гору Парнасом, а жінок, які мешкають тут, — Музами. Звичайно, роман охоплює й інші сфери: єдність роду як символу ідентичності, постійне повернення «блудних синів» додому, відродження матері, а отже, України, її великий творчий потенціал, зникнення колоніального типу свідомості через усвідомлення нерозривних зв'язків із історією розвитку української нації.

Валерій Шевчук творив також у таких жанрових різновидах роману, як: *філософський* — «Птахи з невидимого острова» (1990), *роман-триптих* — «Три листки за вікном» (1986), *новелістичний* — «Роман юрби» (2009), *роман-епопея* — «Стежка в траві. Сага про Житомир» (1994), *роман-притча* — «Привиди мертвого дому» (2005), який за структурою є романом-квінтетом, тобто складається з п'яти частин. Назва його символічна: хоча минуле мертве, проте воно відлунує в долі сучасника, може навіть згубно вплинути на душу людини, якщо вона не чинить опору. По-новому всезнаючий розповідач інтерпретує образи-архетипи *дому, дороги, саду, блудного сина, батька, матері, мандрівника-філософа*. Валерій Шевчук звертається до вічних мотивів гріховності, причинності зла, проникає у внутрішній світ особи, зокрема в таємні закапелки людської свідомості, ментальності народного характеру, шукаючи причини і наслідки тих чи інших вчинків. Повісті «Початок жаху», «Сповідь», «Мор», «Місячний біль» (1990) засвідчують майстерне вміння оповідача вживатися в давню епоху, психологічно переконливо мотивувати вчинки персонажів.

Жанрова природа роману «На полі смиренному». Жанр історичного роману має багато різновидів. Це пов'язано з тим, що сучасний історичний роман містить елементи інших типів романів: пригодницького, детективного, фантастичного, трагедійного, химерного. «На полі смиренному» — також не суто історичний роман. Адже йдеться в ньому не про визначних історичних осіб (ім'я правлячого князя в романі жодного разу не називається) й не про історичну епоху, а про життя ченців Києво-Печерського монастиря. Твір, в якому описується життя знаменитих єпископів, монахів, святих християнської церкви, належить до житійної літератури. Проте «На полі смиренному» — не канонічне «житіє святих», оскільки відсутнє в ньому релігійне піднесення. Вже на початку твору чернець Семен, який виступає оповідачем, зазначає, що його писання не спрямоване на прославлення ченців монастиря, бо з цим завданням блискуче впорався Полікарп, автор «Києво-Печерського патерика». Семен згадує відомий твір давньої української літератури марно. Події, викладені ним, співвідносяться з тими, про які йдеться в патеріку Полікарпа: подаються роз-

повіді про отців Лаврентія, Єремію Прозорливого, Святошу, Прохора, Ісакія, Агапіта, Іоанна, Григорія, Феодора, Василя, Марка-печерника, Теофіла, але історії ченців, узяті з давньої пам'ятки, набули іншого вигляду під пером Валерія Шевчука. Привнесено автором не лише оповідача Семена, а й глибокий психологізм у зображенні героїв, роздуми Семена про сутність буття. Філософські та морально-етичні проблеми, порушені в творі, вказують на оригінальність авторської моделі та трансформацію мотивів патерика. Має цей твір і жанрові ознаки готичного роману, адже події відбуваються в Києво-Печерській лаврі, у монастирських келіях, і набувають не тільки незвичайного, таємничого, а й містичного характеру.

Герої роману постають перед складною проблемою життєвого вибору. Їхній прихід у монастир та статус ченця не відкидає потреби пізнати себе, світ, своє місце у всесвіті. Тому Семен описує їхні глибокі переживання, роздуми, які відтворюють постійну боротьбу в душі людини між добром і злом. За постатями святих, зображених в «Києво-Печерському патерику», приховані звичайні люди, які страждають від власної недосконалості, слабкості духу. Де межа самовдосконалення, в чому істина, що є гріхом, а що ні? Автор намагається знайти відповіді на ці запитання.

Друга група історій, оповіданих Семеном, присвячена вже не стільки внутрішнім духовним процесам, скільки моральному вибору, який ускладнюється через нечіткість межі між добром і злом, коли вчинок тільки зовні виглядає благородним, а справжні мотиви корисливі (Агапіт-лікар та вірменин). Нелегко оцінити і результати справ, які здійснюються через релігійну натхненність та догматизм. Семен не завжди має відповіді на ці запитання, але він із гідністю витримує подібні випробування. У кожному розділі роману оповідач формулює свій погляд на подію, робить висновки з уроків історії, тому розділи мають притчеву природу. Як і байка, притча складається з двох частин: основної, алегоричної частини та моралі, або тлумачення зображених подій. Необов'язково таке судження висловлене в кінці твору, сутність подій часто розкривається в роздумах оповідача. Саме тому за жанром «На полі смиренному» — це *історичний роман-притча*, в якому переосмислено сюжети «Києво-Печерського патерика» з наголосом на морально-етичній проблематиці. Цей роман є помітним літературним явищем. Заснований на традиціях давньої української літератури, роман модифікує жанр історичного роману. Притчевий характер твору надає йому філософського звучання, примушує читача задуматися над реалізацією в житті християнських цінностей.

Отже, у багатому художньому світі Валерія Шевчука витворено різноманітні історичні типи, що висвітлюються крізь

призму міфів, переказів, легенд, вірувань українців. Його проза захоплює поетичністю, символічним смислом подій та образів, асоціативним мисленням оповідача, епічним, розважливим, як у *Гомера*, характером розповіді. У творах Шевчука кожен образ, кожна деталь відзначаються смисловою ємністю і художньою правдивістю. Але головне — митець примушує читачів замислитися над складними питаннями буття: добра і зла, життя і смерті, мужності і стоїцизму в переборенні життєвих негараздів. Митець підносить шляхетність душі людини, доброту й відповідальність.

Підсумуйте прочитане. 1. Окресліть основні віхи життя Валерія Шевчука. Що цікавого ви дізналися про його творчість? Які питання буття людини порушив митець у новелах та романах? 2. Хто були духовні вчителі митця? 3. Який внесок у культуру України зробив він своїми перекладами та дослідженнями? 4. У чому полягає своєрідність героїв митця? 5. Що таке художня умовність і як вона реалізується у творах Шевчука? Наведіть приклади. 6. Як письменник використовує притчу в романі «На полі смиренному»? 7. Що символізують дім і дорога у творчості Шевчука? Як про це сказав сам прозаїк? 8. Яку стильову течію називають готизмом?

Поміркуйте. 1. Чим повчальна життєва позиція Валерія Шевчука як людини і письменника? 2. Які герої роману «Дім на горі» вам імпонують і чим саме? Поясніть назву цього твору. 3. Як у своїй творчості інтерпретував прозаїк притчу про повернення блудного сина? 4. Чому, на вашу думку, «Дім на горі» належить до читабельних творів? 5. У чому полягає своєрідність творчої манери письма Шевчука? 6. Як ви розумієте поняття «магічний реалізм»? Порівняйте творчий стиль Шевчука у романі «Дім на горі» із «магічним реалізмом» *Габрієля Гарсія Маркеса*.

Аналізуємо твір. 1. Схарактеризуйте тематику та проблематику роману «Дім на горі». 2. У чому полягає сюжетно-композиційна своєрідність твору Валерія Шевчука? 3. За допомогою яких художніх засобів змальовано персонажів? Наведіть конкретні приклади. 4. Розкрийте значення образу жінки для ідейно-естетичного розуміння твору. 5. З'ясуйте смислове наповнення образу дому в романі. 6. Означте жанрову природу твору.

Мистецька скарбниця. 1. Розгляньте картину *Едуарда Барра* «Мужчина-птиця» (с. 352). Який художній прийом застосував живописець? Чим перегукуються між собою твори Едуарда Барра та Валерія Шевчука? Яку функцію відіграє метаморфоза у романі «Дім на горі»? Зацитуйте уривок про перетворення птаха в юнака-джигуна. З якою метою романіст використовує такі перевтілення? 2. Що вам відомо про стилі в архітектурі? Яке враження на вас справляє собор Паризької Богоматері? У чому виявляється готичність його стилю? Якими готичними мотивами перегукується роман Шевчука зі спорудою собору Паризької Богоматері (с. 351)? Як змальовуються середньовічні замки в романі «Дім на горі»? 3. Розгляньте на І форзаці картину «Яблуня» *Миколи Рокицького*. Яким смислом наділені образи бабусі, її дочки і внука? Як ви розумієте вислів «Яблуня — символ безсмертя роду і народу»? Яким мотивом пе-

регуується роман «Дім на горі» Валерія Шевчука з картиною Миколи Рокицького? Чому в українській міфології яблуня символізує образ вічного дерева?

Творче завдання. Уявіть, що ви — кінорежисер і знімаєте фільм за романом «Дім на горі». Яких доберете акторів для ролей персонажів? На яких моментах особливо акцентуватимете увагу глядача? Яка ідея буде наскрізною? Які промовисті образи-символи застосуєте? Яку музику доберете для супроводу дії? Складіть про це усну розповідь.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Жулинський М. «... І метафори реального життя» // Наближення: Літературні діалоги. — К., 1986.

Мовчан Р. Валерій Шевчук // Українська проза ХХ століття в іменах. — К., 1997.

Павлишин М. «Дім на горі» Вал. Шевчука // Канон та іконостас. — К., 1997.

Тарнашинська Л. Художня галактика Валерія Шевчука. — К., 2001.

Перевірте себе.

I. Виберіть один правильний варіант відповіді:

1. Роман «Дім на горі» написано в річищі поетики: а) лірико-романтичної; б) публіцистичної; в) готизму; г) магічного реалізму.
2. У романі «Дім на горі» автор вдався до: а) народної фантастики; б) сатири; в) травестії; г) натуралізму.
3. Друга частина роману «Дім на горі» має назву: а) «Три листки за вікном»; б) «Голос трави»; в) «Місячний біль»; г) «Чортиця».
4. Твір «На полі смиренному» за жанром є: а) романом-баладою; б) романом-притчею; в) романом у новелах; г) романом-триптихом.

II. Виберіть два чи більше правильних варіантів відповідей:

1. Валерій Шевчук працював у царині: а) прози; б) поезії; в) перекладу; г) публіцистики; г) літературознавства.
2. Шевчук розробляв жанри: а) новели; б) повісті; в) роману; г) поеми; г) есе.
3. «Дім на горі» — це роман: а) готичний; б) філософський, в) роман-балада; г) роман-виховання; г) психологічний.
4. Центральним символом творчості Шевчука є: а) дорога; б) блудний син; в) Україна; г) дім; г) птах.
5. У романі «Дім на горі» образ жінки символізує: а) традиційний образ матері-покритки; б) оберег домашнього міфу; в) колоніальний статус України; г) творче начало народу; г) берегиню роду.

III. На матеріалі роману «Дім на горі» доведіть або спростуйте одну з тез: а) Образ дому на горі у романі Шевчука «Дім на горі» символізує духовність України; б) Великий вплив на творчість Валерія Шевчука справила література епохи Бароко.

Історична проза другої половини ХХ століття

В умовах науково-технічної революції у другій половині ХХ століття почалися процеси омасовлення, дегуманізації людини. У глобалізованому світі виник інтерес до історичної пам'яті, свідомості народу, його духовності й ментальності, витоків людини, її архаїчного і модерного мислення. У такій атмосфері письменники звернулися до історичної тематики, епічного осмислення національної і світової історії, своєрідності й самотності особи та народу. Павло Загребельний стверджував, що в історичних романах і повістях цього етапу головними героями є історія, людина, боротьба, час, духовність як філософсько-соціальні категорії. Минуле осмислювалося як складний і суперечливий процес поступу народу, як «історія ідей» (Іван Франко), коли виявляє себе людинознавчий потенціал історичної романістики. Вона досліджує зв'язок подій і явищ, генезис (тобто походження, зародження і процес розвитку явища, що привів до певного стану) суспільних, етико-моральних, філософських та художніх ідей.

Павло Загребельний окреслив завдання історичного роману: формування історичної пам'яті («Людина без пам'яті — перекотиполе на бурхливих вітрах часу, ледь помітна пір'їнка на протягах історії. Що глибша людина, то глибша її пам'ять»), світоглядні, державотворчі функції, захист моральних і духовних цінностей, утвердження людинолюбства між народами. Прозові твори на історичну тематику відзначаються морально-етичним пафосом, глибоким аналізом осмислення історичних подій, активним особистісним началом нараторів-усезнавців. Це зумовило глибокий психологізм епосу, розкриття складної діалектики душі історичних персонажів, їхніх вагань, сумнівів у правильності обраного шляху, невпинний пошук істини. Їх мовлення — це не тільки діалоги й полілоги, а й внутрішні монологи, невласне пряме мовлення, відтворення потоку свідомості особи, притчевий конфлікт. Письменники вдаються до документальності й міфологічних, фольклорних джерел поетики, гострих дискусій героїв, заперечення антинаукових концепцій історії.

У цей період розвитку історичної прози окреслюється оригінальне жанрово-тематичне художнє явище — український історичний роман. Його моделювали у річищі таких жанрових різновидів роману: *реалістичний* («Святослав», «Володимир» Семена Скляренка), *роман-балада* («Балада про вершника на білім коні» Михайла Івасюка), *авантюрно-пригодницький* (тетралогія «Посол Урус-шайтана», «Фірман султана», «Чорний вершник», «Шовковий шнурок» Володимира Малика), *історико-психологічний* («Мальви» Романа Іваничука), *центро-*

геройний («Северин Наливайко» Миколи Вінграновського), роман-есе («Мисленне дерево» Валерія Шевчука), панорамний («Яса» Юрія Мушкетика), центроподійний («Смерть у Києві» Павла Загребельного), відцентровий («Меч Арея» Івана Білика), роман-триптих («Похорон богів», «Дикі білі коні», «Не дратуйте грифонів» Івана Білика; «Три листки за вікном» Валерія Шевчука). Отож розширюється художній потенціал історичної прози, часо-просторові координати романної дії сягають глибинних пластів історії. При цьому якщо герой історичного полотна перебуває у віддаленому минулому від сьогодення, його діяльність екстраполюється на нашу сучасність або в майбутнє людства. Белетристи були переконані: людина не збагне процесів сучасного дня, якщо не пам'ятатиме уроків історії, катастроф, які переживав народ, не зрозуміє своєї місії на землі.

Іntenсивно розвивається історичний роман, що сягає епохи давньої Русі й глибших часових площин історії. Відбувалися нові ідейно-художні пошуки в історичній прозі: митці досліджували духовний потенціал нашого народу, що сягає глибин віків. Показовим у цьому плані є роман Івана Білика «Меч Арея» (1972). Події у творі переносяться у V століття, в давній Київ, рабовласницький Рим, лукавий Константинополь, світ невідомий і загадковий, покритий пеленою таємниць. Автор прагнув реконструювати історію свого народу, осмислити його долю в історичному поступі. Його герої — наші пращури-русини — мужньо боронили свої землі від зазіхань чужоземців — римлян і візантійців, готів та азійських кочівників. Змальовано, як вони жили і трудилися, любили і ненавиділи, вірували й утверджували справедливість на землі. Розповідач оживив перед читачем головного героя Аттілу, який асоціювався з гуннським царем. Білик переосмислює давні події, ототожнює його з київським князем Богданом Гатилюю, а «гунів» змальовує давніми українцями. У цьому романі історія нашого народу сягає півторатисячоліття вглиб віків, хоча деякі історики обмежували її X століттям, що не відповідало відкриттям сучасної науки. За словами Олени Апанович, склалася дивна ситуація: історики та деякі письменники на карті Європи так розміщували стародавні народи і племена, що нам не лишилося місця. Заслугою Івана Білика було те, що романіст «знайшов місце» на карті пізньої античності й для наших предків. Ось у чому полягає високий патріотичний пафос його роману». Вагомість роману «Меч Арея» в тому, що «він розбуджує в людині людину, вільну, незалежну, горду й розкуту, людину з почуттям власної гідності в душі і серці». Романіст висвітлює ідейні джерела героїки, патріотизму далеких предків, вступаючи у дискусію логікою художніх образів проти тих ідеологічних противників, які прагнули пере-

креслити або спотворити історію нашої прабатьківщини. Тому роман Івана Білика відповідав викликам XX століття, набув великої популярності, був перекладений і надрукований у Канаді, США, Англії, Австралії та інших країнах.

Для романістів головним інструментарієм у моделюванні картини світу був історіософський підхід, тобто розгляд історії крізь призму філософії як мистецької домінанти творення. Вони виходили з того, що історичне минуле завжди повчальне для нащадків. Письменники глибоко занурювалися в епохи, по-новому з далекої дистанції оцінювали постаті відомих діячів народу. Так, Семен Склярєнко у романах «Святослав» і «Володимир» (1962) вперше змалював руських князів як правителів нової ранньофеодальної держави, що визначали геополітику тогочасних Європи й Азії. Цю ж традицію продовжили Павло Загребельний у романах «Диво» (1968), «Первоміст» (1970), «Смерть у Києві» (1971 — 1973), «Свпраксія» (1975), «Роксолана» (1979), «Я, Богдан» (1983); Раїса Іванченко — «Гнів Перуна» (1982), «Золоті стремена» (1982), «Зрада, або Як стати володарем» (1988), де змальовуються постаті державців Діра й Аскольда, Рюрика, Олега, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького, Олександра Невського, їхній непростий шлях до істини. Особливо поглиблювалася розповідна стратегія романів: поряд із третьоособовою викладовою формою (наратор-усезнавець) розвивається першоособова розповідь («Я, Богдан» Павла Загребельного). Митці застосовують комбіновані форми оповіді, майстерно поєднують декілька стратегій: розповідь веде то персонаж, то всезнаючий автор, то прихований наратор, то експліцитний, тобто такий, який відкрито заявляє про себе, пропонує читачеві свої оцінки подій чи героїв.

У романі «Гнів Перуна» Раїса Іванченко змалювала історичні події та постаті другої половини XI століття, часи князів Ізяслава, Всеволода і Святополка. Наратор-усезнавець проникає вглиб історії і вірувань нашого народу. Він акцентує увагу на проблемі слова як самоусвідомлення людини і народу. Цю ідею втілює літописець Нестор, образ якого відтворюється в розвитку, в суперечках з іншими хронографами. Обговорюються питання про справжнє призначення людини, її громадянську позицію, ставлення до історичної правди, світу і народу. Літописець ставить перед собою патріотичні завдання: «Дух наш підносити треба нездоланий, а не тільки плакати над гіркою долею!.. Поставити народ руський на один кін із іншими великими народами і просвіченими». Він дбає про авторитет держави, міцну владу та єдність руських земель. Так поступово розкривається місія Слова, роль літописця — митця своєї епохи, який бачить майбутню долю Вітчизни.

Роман Іванчук

Історіософський підхід до осмислення минулого характерний для епічних полотен Романа Іванчука: «Черлене вино» (1977) і «Манускрипт з вулиці Руської» (1979), в яких осмислюється значення культури середньовіччя для поступу українців. Від опису батальних збройних сутичок розповідач Іванчука переходить до поєдинку в сфері ідей, показу культурницької діяльності у Львові випускника Острозької академії Юрія Рогатинця, організатора братських шкіл, друкарні. Автор розширив типаж героїв, змалював й істо-

ричну особу — захисника Олеського замку Івашка Преслужича, та вигадані образи представників культури — музиканта Арсена, літописця Осташка Каліграфа, який у вирішальний момент став до лав захисників. Після поразки повстання проти шляхти він з рукописом втікає із замку, щоб зберегти цю пам'ятку нащадкам. Особливо привабливим є образ юнака-патріота Арсена, який відмовився зрадити захисників рідної землі, втікши з коханою Орисею таємним підземним ходом. Арсен вважає, що є найсвятіша любов у світі — до вітчизни: «І лише її одну зрадити не можна, бо не матимеш тоді ні від кого ані кохання, ані пошани, ані життя». Як герой-патріот, він гине на мурах замку.

Художнім осмисленням складних сторінок історії України вирізняється роман «*Мальви*» (перша назва «Яничари») Романа Іванчука. У цьому творі діють не історичні особи, а змодельовані художньою уявою постаті людей. Події відбуваються у XVII столітті в Україні, Криму і Туреччині. Проблема історичної пам'яті та яничарства, безпам'ятства — центральна в романі. Слово *яничар* у султанській Туреччині означало воїн з військовополонених, християн, обернений у мусульманство. Під час набігів в Україну турки брали в ясир (полон) малолітніх хлопчиків, яких у спеціалізованих школах навчали військового ремесла. Вони забували мову, звичаї, віру, свою землю і навіть батьків. Воїни-яничари під час нападів на Україну відзначалися жорстокістю, палили рідну землю і вбивали мирних людей. Український народ ставився негативно до яничарів, називаючи їх зрадниками, запроданцями, людьми без пам'яті, катами рідного народу. У «Мальвах» досліджується яничарство як суспільно-історичне явище, його філософія і психологія (зречення рідного народу, мови, віри, батьківської землі, традицій, любові до вітчизни).

Міжпредметні паралелі. «Мальви» Романа Іванчука перегукуються з романом «Бураний полустанок» («І понад вік триває день») киргизького письменника Чінгіза

Айтматова, в якому показано аналогічне явище — манкуртство, що означає людське безпам'ятство. Вражає епізод, коли манкурт не впізнав рідну матір, яка прибула у ворожий стан, щоб визволити його. Син сліпо виконує наказ господаря, влучаючи стрілою в материнське серце. У цю мить з голови його матері впала біла хустина, яка перетворилася на чайку, що кигиче в степу: «Згадай своє ім'я! Чий ти? Якого ти роду? Хто твої батьки?»

Роман «Мальви» побудовано на опозиціях, що допомагають читачеві глибше збагнути перетворення людини на яничара, морально zdegradovanу особу. Проте не кожен, кого вирвали з рідного ґрунту, стає яничаром, зазнає його фатального впливу. Справді, досвідчені вихователі дітей-бранців уміють стерти пам'ять про рідних, про віру православну, насаджуючи ненависть до батьківщини і прищеплюючи антилюдяний завойовницький ісламський дух. Це своєрідна перевірка сили духу, що відкриває шлях до відродження душі та любові до вітчизни. Яскраво втілюють цей шлях образи Андрія (Аліма) та Семена (Селіма). Татари ввіймали малого Андрія, сина козацького полковника Самійла в степу і відібрали для підготовки яничара. Семена було викрадено циганами, і він опинився в обслузі кримського хана. Від цього моменту перший скочується вниз, деградує, другий починає поступово відроджуватися. Образ матері Марії та дочки Мальви по-своєму демонструють право людини на вибір.

Андрій відрікається від свого імені у розмові з дівчиною-полонянкою («Я називаюся Алім», — відповів по-турецьки. Це був перший крок до зради). Вродлива бранка героїчно зарізала двох яничарів. Вона звертається до Андрія-Аліма рідною мовою, яку він не забув: «Козаче, соколе, — промовила дівчина. — Мені, орлиці, теж обрізали крила, як і тобі. У мене залишилися руки, і я ними викуплю ганьбу. Чей і тобі не пізно. Зрубай голову хоч одному ворогові, і Бог і люди простять тобі». Та в душі яничара не залишилося священної любові до Вітчизни. Від блиску ятагана голова козачки покотилася до ніг Аліма.

Проте логіка яничарства веде в нікуди. Алім жорстоко і безжально вбиває султана Ібрагіма, як убивав попередні жертви. За законами Порти чужинець, який вбив володаря, має померти, бо «турецька кров змивається тільки кров'ю». І ось коли шию Аліма стиснув зашморг шовкового шнурка, в останню мить у його пам'яті зринув український степ, «висока трава, а в небі хмаринки білі... і скачуть коні — його і батька, і летять голови татарські... І злетіли червоні коні в чуже чорне небо над Босфором». Зрада, пролита кров співвітчизників, карає яничара, він сам вибрав свій вирок та безчестя.

Інша доля простежується на прикладі образу Селіма. В дитинстві його було викрадено циганами, і він, опинившись у Криму, поступово інтуїтивно відчув свою спорідненість з рідною землею, своє духовне коріння і самоідентичність, а тому, йдучи за покликом сумління, білочубий яничар у бою під Берестечком захищає свободу своєї Вітчизни і героїчно гине. Так оригінально письменник розв'язував питання зради і спокути, роздвоєної особистості, що зумовлює поведінку героїв у непростих ситуаціях. Образи братів втілюють суть яничарства як антигуманну філософію буття, поведінку і проблему вибору. Цю проблему розкривають образи козака Стратона, Марії та сестри яничарів Соломії-Мальви. Образ Мальви втілює таке, за словами *Миколи Ільницького*, «соціально-психологічне явище, як компроміс, прагнення залагодити суперечності». Її образ перегукується з романтизованими образами Бондарівни та Роксолани. Роздвоєність Мальви полягає в тому, що вона покохала молодого кримського хана Іслам-Гірея і стала його дружиною, а водночас вона тужить за Україною, її піснями. Сподівання Мальви на те, що ворожнеча між сусідніми народами припиниться, не збулися. Більше того, Іслам-Гірей зрадив Богдана Хмельницького під Берестечком. З'ясувалося, що любов хана нічого не вартує. Він зізнається: «Я буду любити розумну козачку і вбивати від неї синів!». Якщо в Україні «мальви вище соняшників ростуть — білі, голубі і червоні ростуть», то у палючому кримському степу мальви з України в'януть і засихають. Образ Соломії багатомірний: з одного боку, він є своєрідним варіантом вияву яничарства, з другого — прозріння, пізнього каяття. Найсвітліший образ у романі — це образ Марії, яка зуміла перебороти усі життєві негаразди і не стати яничаркою. Проте її доля драматична: мати усвідомлює, що Богородиця вберегла свого Сина, а сама вона не зуміла порятувати своїх дітей.

Козацька доба знайшла відображення в романі «*Северин Наливайко*» (1996) *Миколи Вінграновського*. Для автора Северин Наливайко був улюбленим героєм української історії. Козацький ватажок збагнув, що після того, як була втрачена Київська держава, настала пора нової консолідації народу в боротьбі за свою державність. За жанром твір — центрогеройний роман, адже всі події обертаються навколо легендарного селянського гетьмана. Проте це не завадило прозаїку панорамно відтворити історичну картину змагань за волю. *Іван Дзюба* вказав на такі характерні ознаки роману Вінграновського: поєднання історичної панорами й хроніки, вигадки, казки, химерності й документальних свідчень, насиченість твору філософськими роздумами, синтез реальності й міфу: «Це не даність історії, це магія історії, міф історії... Історія чиниться у ньому як алгоритм

певних суспільних і національних сил». Загалом роман представляє «радісно-україноцентричну картину історії».

Художня правдивість історичної картини досягається умінням наратора-усезнавця представити побутовий живопис, геополітичне становище країни, додати пригодницькі епізоди, відтворити героїчну сюжетну лінію, відбити ментальні ознаки українців, поляків, татар, китайців та інших народів. Неперевершеними у творі є батальні описи, які рідко трапляються в сучасній літературі. *Іван Дзюба* назвав *Миколу Вінграновського* «найбільшим баталістом у сучасному українському мистецтві. Численні картини великих бойовиськ і малих сутичок у нього не тільки дають оптичний ефект скрупульозної панорами, а є спонтанним вибухом самої матерії оповіді, концентруючи в собі патетику руху великих людських мас і мінливість долі окремої постаті... Баталія у *Вінграновського* — схрещення силових ліній історії, вузловий момент її динаміки». Особливо вдало за допомогою влучних деталей, лаконічних портретів, вчинків, способу мислення змальовуються характери історичних персонажів — Северина Наливайка, Василя Острозького, Конашевича-Сагайдачного, Жолковського, Газі-Гірея. Доповнюють галерею образів вигадані персонажі: Петро Жур, дід Максим, дядько Кирило, Докія і Галя Горшки, які втілюють національні риси характеру. Вони мрійливі, співучі й працелюбні, проте постійно перебувають у страху, адже часи неспокійні, тож навіть старі козаки мужньо обороняють себе і родину від небезпеки.

Найдокладніше виписаний у романі образ Северина Наливайка. Це складна і суперечлива натура, яка палко бажає свободи і щастя народові.

■ *Міжпредметні паралелі*. Северин Наливайко народився в Гусятині (тепер район Тернопільської області), у молоді роки був на Запорозькій Січі, служив сотником у князя Костянтина Острозького, брав участь у розгромі козацького війська під П'яткою, а 1594 року став отаманом незалежної козацької дружини. Спільно із запорозькими козаками Наливайко очолив повстання проти наймогутнішої на

Пам'ятник Северинові Наливайку в Гусятині Тернопільської області. Скульптор Казимир Сікорський